

Tarixi və mənəvi yaddaşın çağdaş nəsr və dramaturgiyada bədii-konseptual ifadəsi

Südabə Ağabalayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Slavyan Universiteti
E-mail: sudabe334@mail.ru

Annotasiya. Azərbaycanın XX əsrdə II dəfə siyasi müstəqilliyinin əldə olunmasında milli-mənəvi dəyərlərin böyük rolu şübhəsizdir. XIX əsr maarifçilərindən başlayaraq, yazıçılar, publisistlər, tarixçilər xalqın gələcəyi naminə Azərbaycanın tarixi keçmişinin araşdırılması, onun problemlərinin həll etmək (dövlətçiliyini bərpa etmək, ikiye bölünmüş vətəni birləşdirmək və s.) yolunda fədakarlıqla çalışırlar.

XX əsrin sonunda siyasi müstəqilliyini bərpa etməyə nail olmuş Azərbaycanda müxtəlif məzmunlu islahatların aparılması fonunda cəmiyyətdə və ədəbiyyatda bir çox mənəvi-mədəni, ədəbi-bədii dəyərlərin transformasiyası, yaxud deformasiyası baş verdi ki, bu da “Azərbaycan” jurnalında dəyərlərin öyrənilməsini şərtləndirir. Mədəni-mənəvi dəyərlərin öyrənilməsi humanitar elmlərin tədqiq obyektlərindən birinə çevrilir. Çünki mənəvi dəyərlər yalnız fərdlər üçün deyil, bütövlükdə toplumun dünyagörüşü baxımından maraq doğurur.

Müstəqillik dövrünün dramaturgiyaya gətirdiyi mövzular həyatın, ictimai münasibətlər dəyişikliyinə diqqət etdiyi mövzulardır. Bu mövzularda dünyanın sosializm düşüncəsi ilə kapitalizmin özü ilə gətirdiyi yanaşmalar qarşılaşdırılır.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, tarixi və mənəvi yaddaş, çağdaş nəsr, dramaturgiya

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 12.06.2026; qəbul edilib – 22.06.2026

The artistic and conceptual expression of historical and spiritual memory in contemporary prose and dramaturgy

Sudabe Agabalayeva
Doctor of Philosophy in Philology
Baku Slavic University
E-mail: sudabe334@mail.ru

Abstract. It is undeniable that national and moral values made a significant contribution to Azerbaijan's regaining of political independence for the second time in the 20th century. Azerbaijani intellectuals of 19th century – including educators, writers, publicists, and historians devoted themselves to study Azerbaijan's historical past and to solve its problems (to restore statehood, to reunify a divided homeland and etc.) for the sake of the nation's future.

In the context of multifaceted reforms, society and literature have witnessed the transformation, and at times the distortion, of a wide range of moral-cultural, literary, and artistic values in Azerbaijan, which regained its political independence at the end of the 20th century and this, in turn, necessitates the study of values in the magazine “Azerbaijan”. The study of cultural and spiritual values has become one of the research subjects of the humanities. Because moral values are of interest not only to individuals but also from the perspective of society's overall worldview.

The themes brought to dramaturgy by the period of independence are the themes dictated by changes in life and social relations. In these topics is compared the socialist ideas of the past with the approaches brought about by capitalism itself.

Keywords: Azerbaijani literature, historical and spiritual memory, contemporary prose, dramaturgy

Article history: received – 12.06.2026; accepted – 22.06.2026

Giriş / Introduction

Mənəvi dəyərlərin təcəssümü və təbliği milli ədəbiyyatın funksiyalarından biridir. Vətən sevgisi, soy-kökə, ata yurduna, adət-ənənələrə bağlılıq, böyüyə hörmət və s. etik dəyərlər Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin ideyasını və məzmununu təşkil edir. Ona görə də, “dəyər” anlayışının araşdırmaya cəlb olunması, “Azərbaycan” jurnalının fəaliyyətinin bu kontekstdə nəzərdən keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Müxtəlif dövrlərdə filosoflar: – “Dəyər nədir?” – sualının cavabını əsaslandırmağa çalışmışlar. Dəyər problemləri müxtəlif humanitar elm sahələrindən olan tədqiqatçıların – filosoflar, pedaqoqlar, psixoloqlar, kulturoloqlar, filoloqların diqqətini həmişə cəlb etmişdir.

Avropa İntibahı “dəyər”ə subyektiv, dəyərləndirici xarakter qazandırdı, insan obrazı humanist dəyərlər sisteminin təməlini təşkil etdi. Ona görə də İntibah dövründə humanizm dəyərləri ön plana çıxır. İnsanın daxili dünyasının zənginliyi ləyaqət, həqiqət, gözəllik, xeyirxahlıq kimi dəyərlərlə yanaşı durdu.

XVIII əsr Avropa maarifçiliyində alman filosofu İ.Kantın böyük nüfuzu nəticəsində “dəyər” anlayışı (Wert “mütləq dəyər”) ilk dəfə olaraq elmi dövrüyyəyə daxil edildi. Dəyərlə bağlı məsələyə ilk dəfə toxunmuş, onu öz fəlsəfəsinin əsas maddəsi edərək sual şəklində qoymuş Sokrata görə isə, dəyər və faydalılıq bir medalın iki üzüdür.

Əsas hissə / Main part

XX əsrin sonunda siyasi müstəqilliyini bərpa etməyə nail olmuş Azərbaycanda müxtəlif məzmunlu islahatların aparılması fonunda cəmiyyətdə və ədəbiyyatda bir çox mənəvi-mədəni, ədəbi-bədii dəyərlərin transformasiyası, yaxud deformasiyası baş verdi ki, bu da “Azərbaycan” jurnalında dəyərlərin öyrənilməsinə şərtləndirir. Mədəni-mənəvi dəyərlərin öyrənilməsi humanitar elmlərin tədqiq obyektlərindən birinə çevrilir. Çünki mənəvi dəyərlər yalnız fərdlər üçün deyil, bütövlükdə toplumun dünyagörüşü baxımından maraq doğurur.

Azərbaycanın XX əsrdə II dəfə siyasi müstəqilliyinin əldə olunmasında milli-mənəvi dəyərlərin böyük rolu şübhəsizdir. XIX əsr maarifçilərindən başlayaraq, yazıçılar, publisistlər, tarixçilər xalqın gələcəyi naminə Azərbaycanın tarixi keçmişinin araşdırılması, onun problemlərinin həll etmək (dövlətçiliyini bərpa etmək, ikiyə bölünmüş vətəni birləşdirmək və s.) yolunda fədakarlıqla çalışırlar.

Azərbaycan yazıçı və publisistləri hələ sovet dövründə xalqın keçmişinə münasibətlərini ayrı-ayrı əsərlərdə ifadə etsələr də, sosrealizm çərçivəsində bunu istənilən şəkildə etmək mümkün olmurdu. Bu dövrdə Y.V.Çəmənzəminlinin “Qızlar bulağı”, “Qan içində”, M.S.Ordubadinin “Qılınc və qələm”, “Dumanlı Təbriz”, “Gizli Bakı”, A.Zöhrəbəyovun “Odlar yurdu” kimi romanları yazıldı və xalqın tarixi keçmişi kontekstində onun milli-mənəvi varlığı təsvir edildi.

Sovet dövrü tarixi romanlarının qəhrəmanı daha çox ədəbi-tarixi şəxsiyyətlərdən seçilir, milli dövlətçilik yönündə təsvirlərə qadağa qoyulurdu. Ə.Cəfərzadənin “Vətənə qayıt”, “Yad et mənə”, “Aləmdə səsim var” M.İsmayılovun “Xaqani”, Ə.Nicatin “Mirzə Şəfi Vazeh”, İ.Hüseynovun

“Məhşər” romanlarının qəhrəmanları tarixi şəxsiyyətlərdir. Əsərlərdə xalqın milli-mənəvi dəyərləri, yaşadığı ağır-acılar ustalıqla təsvir olunsa da, tarixi hadisələrə müasir elmi-bədii təfəkkür bucağından baxış yoxdur.

Lakin ədəbiyyatda sosrealizm prinsipləri zəiflədikcə, bu tendensiya da zəifləyir və 70-ci illərdən sonra tarixi keçmişə qayıdışda siyasi proseslərin təsvirinə geniş imkanlar yaranır. Fərman Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü”, Əzizə Cəfərzadənin “Bakı-1501” və s. romanlarında ictimai-siyasi proseslərin təsvirinə də geniş yer ayrılır.

Müəyyən dövrdə siyasi ideologiyanın qadağan etdiyi mövzuların, eləcə də, tarixi şəxsiyyətlərin həyatı ilə bağlı mövzuların yenidən işlənilməsinə maraq roman janrı və dramaturgiya üçün müstəqillik illərində xüsusilə aktuallıq kəsb edir. Əlbəttə, tarixi keçmişini gələcək nəsillərə çatdırmaq istəyi həm də xalqın varlığının, mənəvi dəyərlərinin yaşadılması niyyəti ilə üst-üstə düşür. Lakin ictimai-siyasi sistemin dəyişməsi ilə hər dəfə tarixə “yenidən baxılması” da düzgün yanaşma deyildir. Ədəbi düşüncə tarixi həqiqəti bədii həqiqətə çevirə biləndə tarixi və mənəvi yaddaş milli-mənəvi sərvətin qoruyucusu ola bilər.

1962-ci ildə “Azərbaycan” jurnalında (№6-8) İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanının I hissəsinin çap olunması təkcə ədəbi mühitdə deyil, Azərbaycan oxucusunun rejimin xofundan, unudturulmaq siyasətinin hesabına mürgüləyən yaddaşında şimşək kimi parladı. Romanda rus imperiyasının milli ucqarlarında ictimai-siyasi proseslərin və xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin təsviri başlıca yer tutur. Kommunist ideologiyasının güclü olduğu dövrdə sinfi düşmən olan Cahandar ağaya rəğbət yazıcının müəllif mövqeyini əks etdirirdi.

Cahandar ağanın uğrunda həlak olduğu dəyər məhz milli dəyərdir. Cahandar ağa xalqın yüzillərlə formalaşmış yazılmamış qanunlarının, dəyərlərinin daşıyıcısı kimi çıxış edir. “Dəli Kür” monumental, çoxşaxəli əsərdir: mənəvi dəyərlər, qadın-kişi münasibətləri, ata-oğul, yeniliklə köhnəliyin, cəhalətlə mütərəqqi ideyaların konfliktli, Çar Rusiyasının işğalçı siyasətinin, dövrün ictimai-siyasi mürəkkəbliyinin təsviri və bunun Cahandar ağanın taleyinə təsiri...” [2, s.10] fonunda oxucu Cahandar ağanı ideoloji təbliğatın təqdim etdiyi düşmən yox, bütün ziddiyyətli və anlaşılmaz davranışları ilə, xalqın bir parçası, onun dəyərlərinin daşıyıcısı kimi qəbul etdi.

Xalq yazıçısı Sabir Əhmədlinin yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan sosial – mənəvi-əxlaqi problemlərin qaldırılması onun sovet dövrü yaradıcılığında olduğu kimi, müstəqillik dövrü yaradıcılığında da aktual olmuşdur. “Axirət sevdası”, “Kef”, “Ömür urası” romanlarında yazıçı zamanın, müharibələrin insan talelərində qoyduğu izlər, Qarabağ müharibəsi, Vətən, torpaq uğrunda savaşa könüllü gedərək şəhid olmuş oğlundan bəhs edir. Yazıcının “Ömür urası” romanı müharibə və insan probleminə baxış kimi maraq doğurur. “Kişi öz həyatına yaxınlaşmaqda özünə bununla təsəlli verirdi: erməni işğalçıların törətdiyi bütün cinayətlər Nürnberqsayağı bir məhkəmədə açılmalıydı... Yalnız qırdığı dinc əhali, körpələrin intiqamı yox, qətlə yetirilmiş ağacların da cəzası verilməliydi. Bağ-bağçalara amansızcasına divan tutmuş qəsbkarlardan məhv etdikləri bitkilərin də qisası alınmalıdı...” [8, s.39].

Cəmiyyətin hansı siyasi qanunlarla və ideologiya ilə idarə olunmasından asılı olmayaraq, insan – cəmiyyət – zaman problemi aktuallığını itirmir və sənətə, ədəbiyyata, mədəniyyətə öz diqtəsini verir. Azərbaycanın tarixində bu problemi “təzə” saxlayan kifayət qədər nümunə var. Çağdaş ədəbiyyatda Anar, Elçin, M.Süleymanlı, M.Oruc, İ.Fəhmi və başqalarının yaradıcılığında yaddaş qayıdış kontekstində milli-mənəvi dəyərlərin bədii ifadəsinə geniş yer verilir. Anarın “Göz muncuğu”, Elçinin “Baş”, “M.Süleymanlının “Erməni adındakı hərflər”, M.Orucun “Qısa qapanma”, “Qara güzgü”, İ.Fəhminin “Qarğa yuvası” və s. romanlarında xalqın milli düşüncəsi və dəyərləri təsvir edilir.

60-cı illər ədəbi nəslinin digər bir görkəmli nümayəndəsi Elçinin bədii nəsr, xüsusən onun trilogiya kimi təqdim edilən üç əsəri – “Mahmud və Məryəm”, “Ağ dəvə” və “Ölüm hökmü” romanları ümumən Azərbaycan nəsrinin yeniliyinin estetik kateqoriya anlamında təhlilinə imkan

verir. Bu romanlarda yazıçı tarixi fakt çərçivələrini məharətlə qıraraq, nəsrə dərk olunan tarixin milli tarix və milli tale olması ilə bağlı fikirlərə 80-ci illərin ədəbi gedişatında əsaslı təsdiq, yeni çalar gətirmişdir. “Mahmud və Məryəm” romanında müəllif özünün insan – şəxsiyyət konsepsiyasını ifadə etmişdirsə, “Ağ dəvə” və “Ölüm hökmü” romanlarında XX əsr Azərbaycan gerçəkliyinin fəlsəfi-psixoloji aspektdən əks olunması Azərbaycan roman sənətində çox nadir rast gəlinən hadisələrindəndir” [14, s.147].

Elçinin “Baş” romanında XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında baş verən hadisələr təsvir edilir. Yazıçı sosrealizm dövründə toxunulması mümkün olmayan hadisələri retrospektiv bucaqdan göstərir, Azərbaycanın işğal olunmasının real mənzərəsi yaradılır. Tənqidçi E.Akimovanın yazdığı kimi: “...janrın yeni struktur texnologiyalarından yararlanmaqla, müəllif retrospeksiyanı əsərin strukturuna birbaşa zaman ünsürü kimi daxil edir. Zaman paralelləri, çoxqatlı məkan ölçüləri, biri digərini əvəzləyən surətlər polifoniyası hər biri qəhrəmanın kəsilmiş başının nəzərlərində, oyanan yaddaşında, şəffaf və çəkisiz varlığında, sönməyən beyninin daxili bioloji ritmlərində baş tutur” [2, s.7].

70-ci illərdə ədəbiyyata gəlmiş nəslin yaradıcılığı üçün səciyyəvi cəhətlər sırasında nəzərəcarpan cəhətlərdən biri Avropa və Qərbi ədəbiyyatlarının təsiri altında yerli zəmindən uzaqlaşmaq cəhdləri idisə, müşahidə olunan başqa bir məqam, bədii həqiqəti mədəni-əxlaqi dəyərlər prizmasından təqdim etmək söylərinin güclənməsi idi. Bu nəslin istedadlı nümayəndələrindən biri olan yazıçı Məmməd Orucun nəsrində milli dəyərlərə söykənir, xüsusən indiki “Ermənistan” ərazisində tarixən yaşamış azərbaycanlıların həyatını, onun düşüncəsini, sosial-mədəni problemləri və faciələrini əks etdirir. Yazıcının “Köçürülmə” romanında azərbaycanlıların sovet dövründə dədə-baba torpaqlarından, indiki Ermənistan ərazisindən qeyri-insani şəkildə deportasiyası təsvir edilir. Azərbaycanlıların əzəli-əbədi torpaqlarında ermənilərin törətdikləri qanlı cinayətlər, xalqın çəkdiyi əzablar, deportasiya siyasətinin gətirdiyi faciələr, həmin ərazilərdə minillik milli-mədəni irsin məhv edilməsi verilir.

Müxtəlif illərdə yazılmış romanları (“Qara güzgü”, “Köçürülmə”, “Qısa qapanma”) “Üç roman” kitabında, toplanmışdır və ayrı-ayrı zaman kəsiklərində azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan deportasiyası ilə bağlıdır.

Aydın məsələdir: ədəbiyyatın münafişləri yatırmaq, savaşa son qoymaq gücü yoxdur, ədəbiyyat bu işə kömək edən dəyərləri təbliğ etməklə, nəsillərarası rabitəni qoruyur. “Hər bir nəslin psixologiyası sənətlərin psixologiyası əsasında formalaşır. Bu rabitəni qorumaq nəsillərin psixoloji portretinin tamamlanması üçün vacibdir. Ədəbiyyat həm də bu portretin, başqa sözlə desək, milli mədəniyyətlərin taleyini virtual məkanın ümidinə qoymaq kimi yolverilməz səhvdən qoruyucudur. Tarixən məhv olmuş mədəniyyətlərin, süqut etmiş dövlətlərin aqibəti bunun bariz nümunəsi ola bilər” [1, s.24-29].

Yazıçı-dramaturq Məmməd İbrahimbəyovun nəsrinin süjet yaradıcılığı şəhər insanının milli-mədəni dəyərləri üzərində qurulur. Onun qəhrəmanlarının xarakterində mədəniyyət məsələləri başlıca yer tutur. M.İbrahimbəyovun bədii düşüncəsində insan azadlığı anlayışı yalnız düşüncə azadlığı ilə məhdudlaşmır, bura hüquq azadlığı anlayışı da daxildir. Yazıcının bədii publisistikasında, müsahibələrində yalançı vətənpərvərlik tonu, “bu məqamda məhz heysiyyətinə toxunulmuş çoxluğun xoşuna gəlmək lazımdır, sonrasındakı düzəlmə” – düşüncəsi yoxdur, onu düzgün başa düşməzlər nigaranlığı deyil, hər necə ağır və acı olsa da, həqiqət həmişə və hər yerdə öndə olmalıdır – prinsipi var. 1989-cu ilin oktyabrında yazıcının populyar “Drujba narodov” jurnalında dərc olunmuş “Sabah gec olacaq” məqaləsi – birmənalı qarşılanmayan bu xəbərdaredici müraciət Azərbaycan ziyalisinin ictimai-siyasi mövqeyini bəyan edirdi. Tarixin gərgin məqamlarında eşidilməmək publisistikanın məğlubiyyəti, zəifliyi, kəsərsizliyi haqqında tələsik nəticələrə gətirsə də, “ağıllı adam bəlanı, müdrik adamsa, bəlanı törədən səbəbləri aradan qaldırandır” məsəli yada düşür.

Yazıcının “Dənizdə qasırğa” tarixi – sərgüzəştli romanı tarixi şəxsiyyətlər, yazıçı təxəyyülünün məhsulu olan obrazlar, yaxın tarixin konkret hadisələri fonunda müharibə, azadlıq, mühacirət insanının düşüncələri və forma orijinallığı ilə nəsrimizin uğurlu nümunələri sırasındadır. Xasay bəy Rəsulbəyli cümhuriyyət qurucularının mühacirətdə yaşamalı olmuş nümayəndələrinin ümumiləşdirilmiş obrazı kimi verilib. Məlum tarixi hadisələrdə Stalinlə görüşü baş tutmuş M.Ə.Rəsulzadənin prototipi kimi görür: “Xasay bəy gəlişi üçün hazırlanmış süfrəyə dəvətdən imtina edib ağır-ağır kresloya çökür, ...otel nömrəsində hökm sürən bayram ovqatı ilə kəskin təzad təşkil edən ölgün səslə sözə başlayır: – İki saat əvvəl eşitdiyim sözlər uzun illər qürbətdə mənim qəlbimə təpər verən bütün ümidləri məhv etdi... Mən Qafqazda yaşayan bütün türkdilli xalqları müstəqil Azərbaycanın himayəsi altında birləşdirməyi, onun ərazisini əvvəlki qanuni sərhədlərimizə qədər genişləndirməyi arzu etmişəm...” [11, s.82].

Maksud İbrahimbəyovun bütün yaradıcılığı mənəvi yadlaşmanın ağrısını unutmamaq, fəsadlarını xatırlatmaq xəbərdarlığıdır. “Şəxsiyyətin tarix qarşısında məsuliyyəti” anlayışının sərhədləri və məğzi budur; insanları bir-birindən uzaqlaşdıran, ayıran, tənhalığa yuvarlayan səbəbləri axtarmaq, göstərmək və xilas imkanları axtarışına ipucu vermək. “...Vədlərə aldanıb, belə qənaətə gəlmişdim ki, bu ittifaq mənim xalqıma müstəqillik və bütün dünya məmləkətləri ilə bərabər hüquqlar bəxş edəcək, heç bir zəmanət – filan tələb etmədən, quru sözlərə inanırdım. Bu gün isə sizə deyirəm: Mən səhv etmişəm! Qəzəbdən, ümitsizlikdən ürəyim partlayır; biz o qədər uzağa getmişik ki...” [11, s.83].

Onun yaradıcılığı ümumən dünyaya ünvanlanan sualıdır, həyat, insan, yaradılış haqqında, insan münasibətlərinin çeşidləri, ömrün mənası ilə bağlı düşüncələrdir.

Müstəqillik dövrünün ilk illərində “Azərbaycan” jurnalının ən fəal müəllifləri sırasında Xalq yazıçısı Əzizə Cəfərzadənin də adı çəkilir. Hər şeydən əvvəl, o, jurnalın çətin məddi-mənəvi sıxıntılar yaşamalı olduğu 90-cı illərin əvvəllərində qonorardan imtina edərək, irihəcmli əsərlərini bir-birinin ardınca jurnala təqdim edir. Avtobiografik səciyyəli “Xəzərin göz yaşları” romanında yaxın tariximizin məlum 37-ci il faciələrindən heç də geri qalmayan 38-ci il hadisələri qələmə alınmışdır. “Bölünən millətlər var dünyada. Almaniya bölünmüşdü, aşdı o divardan. Koreya bölünmüşdü, çırpınır, atmaq istəyir çiyindən, belələri var. Biz onların içində ikiqat talesiz millətik. Bir var bölünmüşdük – Araz yarmışdı sinəmizi, Arazdan keçmişdik, xəncər yarasından... Və bu faciəni dünyaya çatdıran da yoxdu. Və bu faciəyə – 38-ci il faciəsinə abidə qoyan da yoxdu, 37-dən çox yazılıb, 38-dən yox” [6].

Müstəqillik dövründə nəsrin müraciət etdiyi mövzular arasında milli azadlıq və milli kimlik probleminin qabardılması ilə yanaşı, İ.Muğanna, S.Əhmədli, Ə.Cəfərzadə, İ.Şıxlı, Elçin, M.Süleymanlı, M.Oruc, E.Mehrəliyev və b. yazıçıların roman və povestlərində tarixi həqiqətlərə, repressiya ağrılarına fokuslanır. Məhz bu dövrdə tarixi roman yazıçıların sevimli janrına çevrilir. Ə.Cəfərzadənin, M.Çəmənlinin, İ.Fəhmi və başqalarının nəsrində tarixi şəxsiyyətlərin həyatına ideoloji yarlıqlardan kənar qiymət verilir.

Xalq yazıçısı Elçinin “Baş” romanında tarixi yaddaşa müraciət edilir və XIX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyasının Qafqazı işğal zamanı Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında baş vermiş hadisələr təsvir edilir. Yazıçı sosrealizm dövründə toxunulması mümkün olmayan hadisələri retrospeksiya vasitəsilə göstərir, Azərbaycanın işğal olunmasının real mənzərəsi yaradılır. “...janrın yeni struktur texnologiyalarından yararlanmaqla, müəllif retrospeksiyanı əsərin strukturuna birbaşa zaman ünsürü kimi daxil edir. Zaman paralelləri, çoxqatlı məkan ölçüləri, biri digərini əvəzləyən surətlər polifoniyası hər biri qəhrəmanın kəsilmiş başının nəzərlərində, oyanan yaddaşında, şəffaf və çəkisiz varlığında, sönməyən beyninin daxili bioloji ritmlərində baş tutur”.

A.Abbasın “Dolu” [3] romanını Qarabağ müharibəsini ilk dəfə xalq müharibəsi kimi qələmə alınan, milli varlıq bərsində, milli varlığımıza ayna tutan, bir roman kimi səciyyələndirən AMEA-nın müxbir üzvü, tənqidçi T.Əlişanoğlu yazır: “Millət məzmununun yuxarıdan – üstədən başlayıb,

cəmiyyətin bütün səviyyələrində sarsıldığı, az qala yoxa çıxdığı bir zamanda Mühəribə... Millət şüurunun altqatında, altşüurda olan, daha dərin genetik kodları oyadır, hər cür yalançı ictimai təsisatlardan xali torpaq – yurd duyğularını, milli mədəniyyət-qeyrət hisslərini hərəkətə gətirir” [9, s.398].

Bu sırada memuar ədəbiyyatı da tarixi həqiqətə nüfuzetmənin bir vasitəsi kimi dəyərləndirilə bilər. Q.Sadiqzadənin “Son mənzili Xəzər oldu”, B.Azəroğlunun “Ömürdən ötən illər”, Ə.Cəfərzadənin “Xəzərin göz yaşları”, Anarın “Kərəm kimi”, Ə.Ağaoğlunun “67 il sonra” və b. yazıçıların bədii-sənədli nəsrində obrazlaşan tarixi və ədəbi şəxsiyyətlər, eləcə də ictimai-siyasi reallıqlar “ötən epoxanın, XX əsrin ikinci yarısının soyumamış nəfəsini olduğu kimi çatdırmaq əzmi ilə” (T.Əlişanoğlu) əlaqələndirilir. Ə.Əmirlinin “Ağdamda nəyim qaldı?” avtobiografik romanı, sosial mündəricə, uşaqlığın təsviri üstünlük təşkil etməklə yanaşı, “50-60 il öncənin Ağdamının, Qarabağın, bütövlükdə Azərbaycanın, insanlarımızın yaşantılarını canlı, dolğun əks etdirən” [13, s.24] əsər kimi qiymətləndirilir.

Müstəqillik dövrünün həqiqətlərini sərt realistlik boyalarla təqdim edən əsərlərdən biri də Aslan Quliyevin “Keçmiş döyüşçü və oğlan” povestidir. Azərbaycan ordusuna, onun döyüşçülərinə qarşı ədalətsiz münasibəti sərt bədii formada rədd edən əsər haqqında tənqidçi Rəhim Əliyev yazır: “Odun-alovun içində vətənin şərəfini qorumuş insanlara qarşı qəddar münasibət cəmiyyətdə dərin əxlaqi deqradasiyadan xəbər verir. Aslanın qəhrəmanı sonranı düşünmədən məmurlara və səlahiyyətli mafiyaya qarşı ölüm-dirim mübarizəsinə girir. Onun əsas məqsədi adidir: istəyir ki, məmurlar vətən yolunda qan tökmüş döyüşçülərlə hesablaşsınlar. Yazıçı sayır ki, həqiqi döyüşçülər həm də milli genefondun sağlamlığının əsas daşıyıcısıdır” [10, s.83].

“Azərbaycan” jurnalında dərc olunmuş nümunələr belə deməyə əsas verir ki, mövzu-məzmun etibarilə rəngarənglik Azərbaycan cəmiyyətini, eləcə də çağdaş dünyanı narahat edən bir çox məsələlər nəsrin mövzu obyektinə çevrilmişdir. Xüsusilə Qarabağ müharibəsinin, didərginlik, köçkünlüyün gətirdiyi çox ciddi – sosial-siyasi, mədəni-əxlaqi problemlər müxtəlif ədəbi nəsilərə mənsub yazıçıların bədii və bədii-publisistik yaradıcılığında əks olunmuşdur.

Müstəqillik dövrünün dramaturgiyaya gətirdiyi mövzular həyatın, ictimai münasibətlər dəyişikliyinə diqtə etdiyi mövzulardır. Bu mövzularda dünyanın sosializm düşüncəsi ilə kapitalizmin gətirdiyi yanaşmalar qarşılaşdırılır. Xaos, mədəni aşınmalar, təzadlı dünyanın çətinlikləri qarşısında vahiməyə düşən insanın düşüncələri 90-cı illərdə Elçinin, demək olar, bütün pyeslərində, Ə.Əmirlinin, F.Mustafanın, ikimininci illərdə A.Məsudun, İ.Fəhminin, K.Talıbzadənin dram əsərlərində komik və tragik situasiyalarda təqdim olunur. Bu əsərlərdə Azərbaycan cəmiyyətinin son 30 ilinin mənzərəsi sürətli dəyişkənlik fonunda yeni dəyərlərlə uyğunlaşa bilməyən insanın çətinlikləri ilə yanaşı, tarixin təhrif olunmuş səhifələri, tarixi və ədəbi şəxsiyyətlərin ideoloji təqdimatdan arınmış bədii obrazı təqdim olunur. “Milli dramaturgiyamızda modern estetika duruş gətirəcəkmiz, ənənəvi isə öz yaşarılığını qoruya biləcəkmiz? – suallarının həll olduğu doxsanıncı illər keçidinin başa çatması ilə dramaturji prosesdə yeni mərhələ öz başlanğıcını götürmüşdür” [16, s.762]. Müstəqillik dövrü “Azərbaycan” jurnalında Elçin, Anar, Ə.Əmirli, K.Abdulla, A.Məsud, F.Mustafa, İ.Fəhmi, A.Talıbzadə və b.-nin dərc olunmuş pyesləri bu suala cavab verməklə yanaşı, dramaturgiyamızda modern estetika ilə ənənəyə yenidən baxışın dinamikasını izləməyə imkan verir. Milli komedioqrafiya ənənələrindən məharətlə bəhrələnən dramaturq, Xalq yazıçısı Elçinin yaradıcılığında ənənələr sadəcə davam etdirilmir. Janrın ənənələrinə müəyyən mənada yenilik də verə bilmiş Elçin, akademik N.Paşayevanın təbirincə desək, komediya mətnində XX əsr realizminə xas olan bir model yaratmışdır. Dramaturgiyada bir mərhələ kimi səciyyələndirilən bu yaradıcılıqda absurd dramaturgiyanın ünsürləri olsa da, yaradıcılığının ilk illərinə aid olan bu əsərləri yazıçı, niyəsə “dramatik povestlər” kimi təqdim etmişdir. Müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq, o, ədəbiyyatımızda, bir növ, arzuolunmaz mövzulardan olmuş “dəlilik” mövzusu ilə “dəlixanadan dəli qaçıb”, “Mənim ərim dəlidir”, “Mənim

sevimli dəlim” və s. kimi maraqlı əsərlərdə cəmiyyəti, insanları narahat edən ciddi sosial problemləri qabartmışdır. Bu problemlər əlində sıxılan insanların yaşayışı, düşüncələri, əslində, çoxluqdan fərqlənsə də, yazıçı bu “fərqi” insan – cəmiyyət tandemində bağların zəifləməsi ilə əlaqələndirir.

Xalq yazıçısı Anarın “Şəhərin qış gecələri” [4, s.3-22] pyesində oxucu müəllifin “Şəhərin yay günləri” [5, s.114-168] pyesindən ona tanış olan prinsipial, ideal sovet ziyalı, ali məktəb müəllimi Qiyas Zeynallı ilə qarşılaşır. Qiyas müəllimin prinsipiallığını, əqidəsini “ictimai-siyasi ab-hava” dəyişə bilməyib; o, yenə də mübarizə aparır, indi Azərbaycanın müstəqilliyi naminə “vuruşur”. Hadisələr məşum 20 Yanvar ərəfəsində, “eyni masa ətrafında” baş verir. “20 Yanvar hadisələrinin 30 illiyinə həsr etdiyi bu pyesi ilə Anar milli ziyalı modelini təqdim edir. Bu dəyərlər qloballaşan dünyada az qala “survival qalıq” kimi təqdim olunsada, günün reallığı məhz belə dəyərlərin qorunub yaşadılmasında israrlıdır. Bu işdə “Azərbaycan” jurnalının xüsusən son on-on beş illik fəaliyyətini ədəbi tənqid belə ümumiləşdirir: “Jurnalın həm ayrı-ayrı saylarında, həm də ayrıca “Dramaturgiya” buraxılışında müasir Azərbaycan və dünya dramaturgiyasının yeni nümunələri dərc olunur. Təbii ki, bu sırada ilk dram əsərlərinin müəllifi olan cavanlar da görünür. Deyə bilərəm ki, heç bir nəşriyyatın və digər ədəbi dərgilərin görmədiyi işi “Azərbaycan” jurnalı təkbaşına yerinə yetirir” [17, s.164].

Xalq yazıçısı İ.Şıxlının “Ölüləri qəbiristanlıqda basdırın” pyesinin qəhrəmanı Cavanşir o cavanlardandı ki, bolşeviklər belələrini asanlıqla kəməndə salır, kənddəki maneələri məhz belələrinin əliylə aradan qaldırmağa üstünlük verirlər. Yeni quruluşun verdiyi imkanlar bu gənci çox uzaqlara aparır, hətta o qədər uzaqlara ki, bu uzaqlıqlarda sevgini də, duz-çörəyi də sinfi mənafeyə qurban vermək “mükafatlandırılır”. ...Vəzifə pillələri onu təkcə kənddən, ailədən, adət-ənənələrdən ayırmadı, sürgünə göndərdiyi nişanlısının qolçomaq atasını öldürən bu firqəçi gənci çox ağır cəzalandırdı: “Cavanşir özünü yetirəndə artıq evləri yanib külə dönmüşdü. O, dəli kimi oldu. Özünü oda atdı, tüstü-duman içində anasını axtardı. Anası yox idi... Onu evə yaxın qoymadılar. Anasının yanib kösöyə dönmüş cəsədini göstərmə-dilər” [15, s.7- 46]. Xeyli sonra isə... eldən uzaqlaşan, elin-obanın adət-ənənələrinə, yazılmamış qanunlarına naxələf çıxan Cavanşir keçmiş nişanlısı, kənddən didərgin saldığı Həcərin qisasının qurbanı olur. Onu el qəbiristanlığında yox, ayrıca bağda dəfn edirlər və sonra... restoran döşəməsinin altında qalan məzar yaddaşlardan silinir. Və bu taleyə görə təkcə rejimi günahlandırmağa dəyməz. Bu mövzuya yazıçının sonralar da müraciət etməsinin, hekayənin motivləri əsasında eyniadlı pyes yazmasının səbəblərindən biri də, görünür, belə izah olunmalıdır ki: “İsmayıl Şıxlı yalan dünya ilə haqq dünyasını, maddiyyat düşkünləri ilə mənəvi paklığı uca tutanları, iblisrlə münisləri qarşılaşdırmaqla oxucularını əsl mətləblərdən agah edir, onların düşüncə sferasını genişləndirir və dərinləşdirir” [12, s.6].

Jurnalda dərc olunmuş nəsr və dramaturgiya nümunələri belə deməyə əsas verir ki, bu janrlar yeni inkişaf mərhələsindədir, klassik ənənələrlə novator meyillər yanaşı yaşayır.

İlyas Əfəndiyev dramaturgiyasının səciyyəsi kimi, iyirminci yüzil Azərbaycanının, azərbaycanlısının həyatının “mənəvi-psixoloji barometri” ifadəsinin qüvvətli və kəsərli olmasının kökündə onun yazıçı üslubunun lirizmi, “köhnə ilə yeninin”, mühafizəkarlıqla qabaqcıl düşüncənin “dil tapıb yola getməsi” və bir də, fonosemantikanın tədqiqi üçün geniş imkanlar verən sözlərin, səslərin musiqili ahəngi, rəngli sözlərin və rəngli fikirlərin mozaik zənginliyi mühüm rol oynayıb.

90-cı illərdə Azərbaycan tarixi faciələrinin, böyük səhvlərinin acısını yenidən yaşayanda Xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyev Ağabəyim Ağanın dili ilə xalqa səsləndi: “Qoy böyük Yaradan sizin kimi Azərbaycan igidlərinin qılıncını əlindən salmasın. Bu yalnız bizim faciəmiz deyil. İbrahim xanın rus padşahının sözlərinə inanıb, ona tabe olması bizim gələcək nəsillərimizin də faciəsidir. Mənim əziz həmvətənlərim, Azərbaycan türkləri heç bir zaman yadelli padşahın zülmünə tabe olmayacaq. Həmişə vətənin azadlığı uğrunda vuruşacaq” [7, s.37].

Hər bir sənətkarın xarakterində müşahidə edilən fərdi və xüsusi keyfiyyətləri bu və ya digər dərəcədə müstəsna kimi görünməkdən əlavə, yaradıcılığının novatorluq istiqamətini səciyyələndirir. Azərbaycan ədəbiyyatında və teatr sənətində böyük xidmətləri olmuş İlyas Əfəndiyevin “bioqrafik üslubunun” mühüm bir cizgisini qeyd etmək lazım gəlir. O, sənətkar ömrünü ictimai fəaliyyətə, vəzifəyə, məmur kreslosuna həsr etmədi, özünü sözə, yazıçılığa bütöv verdi. Halbuki ədəbiyyata gətirdiyi obrazların yeniliyinə qarşı hücumlardan, tənqiddən sığortalanmağın ən səmərəli yollarından biri də “kreslo zəhminə” güvənmək idi. Həyatdakı mövqeyi yazıçının müxtəlif obrazlarının səciyyəvi mənəvi keyfiyyətində ifadə olunurdu.

Nəticə / Conclusion

Müstəqillik dövrünün dramaturgiyaya gətirdiyi mövzular həyatın, ictimai münasibətlər dəyişikliyinə diqtə etdiyi mövzulardır. Bu mövzularda dünyanın sosializm düşüncəsi ilə kapitalizmin özü ilə gətirdiyi yanaşmalar qarşılaşdırılır. Xaos, mənəvi aşınmalar, bir sözlə, təzadlı dünyanın çətinlikləri qarşısında vahiməyə düşən insanın düşüncələri 90-cı illərdə Elçinin, Əli Əmirlinin, Firuz Mustafanın, ikiminici illərdə Afaq Məsudun, İlqar Fəhminin, Aydın Talıbzadənin dram əsərlərində komik və tragik situasiyalarda təqdim olunur. Elçinin doxsanıncı illərdə qələmə aldığı komediyalarında, Əli Əmirlinin “Ağqoyunlular və Qaraqoyunlular”, “Köhnə ev”, “Varlı qadın”, “Ünvansız qatar”, “Mesenat”, “Bütün deyilənlərə rəğmən, yaxud Ağa Məhəmməd şah Qacar”, “Nuri – didəm ..”, “Ah, bu uzun sevdə yolu”, Firuz Mustafanın “Qəfəs”, “Tabut”, “Müqəvva”, Vəqif Əlixanlının “Dənizə baxan pəncərə”, İlqar Fəhminin “Zümrüd parıltısı”, “Şokolad market”, “Hər şey tərsinə və ya Müsibəti-Fəxrəddin”, Afaq Məsudun “Qatarın altına atılan qadın”, Aydın Talıbzadənin “Tubinot” pyeslərində Azərbaycan cəmiyyətinin son 30 ilinin mənzərəsi dəyişən zamanın xaosunda çaşbaş qalan, sürətli dəyişkənlik fonunda yeni dəyərlərə uyğunlaşa bilməyən insanın çətinlikləri ilə yanaşı, tarixin bədii təhrif olunmuş səhifələri, tarixi şəxsiyyətlərinin ideoloji təqdimatdan arınmış bədii obrazı təqdim olunur. Bu “Əli Əmirlinin “Köhnə ev” komediyasında obrazların qarşılıqlı münasibətləri fonunda cəmiyyət hadisələrinin təsirini hiss edirik. Köhnə ev iki mənada anlaşılr. Sovet dövrünün Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Qüdrət kişi yeni həyat tərzini qətiyyənlə bəyənmiş və yaşadığı evin satılmasına ciddi müqavimət göstərir. Ancaq keçmiş qaytarmaq mümkün deyil və kapitalist münasibətlərinin bu evə və ailəyə müdaxiləsini hiss edincə: “Mən daha bu evdə qala bilmərəm” deyir. Köhnə ev həm də yaşarı ənənələrin süqutu, milli dəyərlərin tənəzzülə uğraması deməkdir” [17, s.152].

Azərbaycan dramaturgiyası yeni bir inkişaf mərhələsindədir. Bu dramaturji tendensiyanın yeni modernist estetikanın ənənəvi dramaturgiyanı üstələməsi ilə bağlı iddialara rəğmən, “Azərbaycan” jurnalında dərc olunan nümunələr onu deməyə əsas verir ki, dramaturgiyaya yeni imzalar gəlir, klassik ənənələrlə novator meyillər yanaşı yaşayır. Modernist dram estetikasının maraqlı nümunələrinin artması yalnız milli dramaturgiya faktı hesabına deyil; dünya klassik və müasir dramaturgiya nümunələrinin tərcümə edilib dərc olunması da jurnalın ədəbi siyasətinin bir istiqamətidir.

Ədəbiyyat / References

1. Ağabalayeva S. Xüsusi təyinatlı söz // “Azərbaycan” jurnalı, – 2020, №11.
2. Akimova E. “Dəli Kür”: dəyişən dəyərlər və roman texnologiyası kontekstində // “Ədəbiyyat” qəzeti. – 1999, 22 iyun.
3. Aqil A. Dolu // “Azərbaycan” jurnalı, – 2007, №12
4. Anar. Şəhərin qış gecələri // “Azərbaycan” jurnalı, – 2019, №10.
5. Anar. Şəhərin yay günləri // “Azərbaycan” jurnalı, –1978, № 4.
6. Cəfərzadə Ə. Xəzərin göz yaşları // “Azərbaycan” jurnalı, – 2003, №4.

7. Əfəndiyev İ. Hökmdar və qızı // "Azərbaycan" jurnalı, – 1989, №10
8. Əhmədli S. Ömür urası // "Azərbaycan jurnalı, – 2004, №7.
9. Əlişanoğlu T. Aqil Abbasın yazıçı – vətəndaş missiyası //Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı [2 cildə] / T.Əlişanoğlu. AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, – c.2. – 2016. – 1088 s.
10. Əliyev R. Əsirət xəstəliyi // "Tənqid.net" jurnalı, – 2007, № 3.
11. İbrahimbəyov, M. Dənizdə qasırğa // "Azərbaycan" jurnalı, 1998, №3-4, –s.21-78; №5.
12. Qasimov H. İsmayıl Şıxlı yaradıcılığının milli-mənəvi qaynaqları // "Xalq qəzeti". – 2009, 4 aprel, №71.
13. Məcid R. "Ağdamda nəyim qaldı? – avtobioqrafik roman // "525-ci qəzet". – 2015-ci il, 5 dekabr.
14. Paşayeva N. İnsan bədii tədqiq obyekti kimi (Xalq yazıçısı Elçinin yaradıcılığı əsasında) monoqrafiya / N.Paşayeva. – Bakı: YNE, – 2003. – 256 s.
15. Şıxlı İ. Ölüləri qəbiristanlıqda basdırın // "Azərbaycan" jurnalı, –2011, №4.
16. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / B.Vahabzadə. – Bakı: Öndər, – c. 1. – 2004. – 328 s.
17. Yusifli V. Son illərin dramaturgiyası // "Azərbaycan" jurnalı, – 2020, №10.